

שיטת הרמב"ם במלאכות שבת בתהליך

רה"י הרב חיים סבתו

ט"ל מלאכות שבת, המנויות במשנה, מנויות כסדרות של תהליכים. הכנת הפת פותחת בחרישה ומסתיימת באפייה, וכפי שהגמרא אומרת: "סידורא דפת" (עד, ב). הכנת הבגד פותחת בגזיזת צמר ומסיימת בתפירה. הכתיבה פותחת בצידה ובטיפול בעור ומסתיימת בכתיבה. כל שלב חשוב בתהליכים אלו שהיה במשכן, הוא אב מלאכה, ואף שהוא כשלעצמו איננו אלא שלב בתהליך. לדוגמה, כתב התוספות רי"ד (שבת עג, ב) שהעושה בתי נירים¹ פירושו לא כרש"י שמכניס את השתי בבתי נירים, אלא המכין את בתי הנירים כדי להכניס לתוכם את חוטי השתי, אף שלא ארג כלום זה חלק מתהליך האריגה. כמו כן, הגמרא מסיקה שמשרטט הוא אב במלאכות העור, והרמב"ם (יא, יז) פירש שהוא סירגול² הקלף לצורך כתיבה, ולכן שיעורו כדי לכתוב שתי אותיות. ברור שבשרטוט כשלעצמו אין כל חשיבות אלא כשלב בהכנה לכתובה, ואף על פי כן הוא אב בפני עצמו וחייבים עליו, מפני שהוא שלב בתהליך. עד כאן, הדברים מוסכמים.

אבל, נראה לחדש ברמב"ם שהוא הדין באב עצמו. גם אם האב מורכב מתהליך הכולל כמה שלבים נחייב על כל שלב בתהליך, אף שהוא עצמו אינו מקיים את המטרה. הנוסח ברמב"ם לייצוג עניין זה הוא: 'צרכי המלאכה'. הרמב"ם כותב זאת בפירוש ביחס ל'מגיס' ול'סוחט', ונראה שדבר זה נכון במקומות נוספים.

לגבי מגיס, הרמב"ם כותב (שבת ג, יא) שההגסה היא "מצרכי הבישול". כאשר הרמב"ם מדבר על פעולת הסחיטה, הוא משווה דבר זה לפעולת ההגסה:

והסוחט את הבגד עד שיוציא המים שבו הרי זה מכבס וחייב שהסחיטה מצרכי כיבוס היא כמו שההגסה מצרכי הבישול.

(רמב"ם שבת ט, יא)

מה כוונת הרמב"ם בדברים הללו? אילו סבר הרמב"ם, כפי שכתבו רבים מהראשונים, שהסחיטה היא כיבוס מפני שמוציאה מים שאינם נקיים מבגד (וכפי שכתב בדעת הרמב"ם האבני נזר (קנט, יט)), משפט זה, המשווה סוחט למגיס, מיותר לחלוטין. נראה ברור, שהיה קשה לרמב"ם שסחיטה לבד איננה מכבסת בגד, וכך הגסה לבד איננה מבשלת, ועל כן אין

¹ בית ניר הוא החוט שמחזיק כל חוט שני מחוטי השתי שנמצאים על המסכת (כלי האריגה), בעזרת הניר ניתן לפתוח פתח להשחלת חוטי הערב.

² פעולת הסירגול היא שרטוט קו ישר, תחתיו יכתב הכתב.

לחייב מצד זה. על כן הסביר הרמב"ם, שיש לחייב מטעם אחר – מפני שסחיטה היא שלב בתהליך הכביסה, והגסה היא שלב במלאכת הבישול, ולכן חייבים עליהם משום מכבס (תולדת מלבן), ומשום מבשל.

ראיה נוספת להבנה זו ניתן להביא מתשובה של ר' אברהם בן הרמב"ם³:

ראיתי לעורר אותך על מה שיכשלו בו תמיד [...] והרבה מהפתאים כשיפול על מלבוש וכיוצא בו טינוף ירחצו אותו באופן יעברו עליו המים, או ינענעו אותו במים עד שיסור אותו טינוף, ולא יסחטו אותו [...] וידמו שאין בזה איסור הואיל ולא יסחט אותו המלבוש [...] וזה כמו שאמרו בדומה לו הקדמונים יציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא, הסחיטה לבגד השרוי נאסרה להיותה חלק מהכיבוס, ואיך יצויר שיותר עצם הכיבוס מפני שלא יסחט הכלי או הבגד המכובס, וזה טעות מפורסם ועשיית מלאכה [...].

(תשובות הרמב"ם ואגרותיו מהדורת ליפסיה נג, א)

אם כנים דברינו, נראה שזהו הסברו של הרמב"ם למותח חוט של תפירה. נאמר בגמרא (עה, א): "אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב: המותח חוט של תפירה בשבת – חייב חטאת". ביאר רש"י דבר זה:

המותח חוט של תפירה – בגד התפור ועומד, והניח החוט ארוך, ונתפרדו שתי חתיכות הבגד זו מזו במקצת, וחוטית התפירות נמשכין, ומותח את ראשי החוט להדק ולחבר – זו היא תפירתו, וחייב.

(רש"י עה, א)

לעומת זאת, הרמב"ם (י, ט) כתב "והמותח חוט של תפירה בשבת חייב מפני שהוא מצרכי התפירה". דייק הבית יוסף בדברי הרמב"ם⁴:

משמע מדבריו שהוא מפרש מותח חוט של תפירה שמותח החוט שרוצה לתפור בו כדי שלא יהיה כוון ולפי שדבר זה מצרכי התפירה הוא חייב חטאת.

(בית יוסף אורח חיים שמ, ו)

כשיטה זו, שהמתיחה מבוצעת לפני התפירה, נראה גם מדברי הר"ח (כה, א)⁵.

³ קטע זה הובא באבני נזר (אורח חיים סי' קנט) בשם הרמב"ם, אך כנראה שהוא לר' אברהם בנו, שכן כך הובאו הדברים בתחילת ספר 'מעשה רקח'.

⁴ המגיד משנה (שם) כבר עמד על כך שדברי הרמב"ם לא תואמים את דברי רש"י, אבל לא הסביר את נקודת החילוק ביניהם.

⁵ אמנם, הר"ח עצמו פירש את החיוב כאן אחרת, שהוא משום טוה. הבאנו את דברי הר"ח רק כדי להצביע על כך שמתחת חוט התפירה מתבצעת לפני התפירה, כפי שעולה מדברי הרמב"ם.

הנשמת אדם התקשה בשיטה זו:

ולענ"ד הוא תמוה שהרי אפילו בתוכף שתי תכיפות שתפר ממש פטור, אם לא שקשר, ואיך יתחייב מה שהכין צרכי תפירה? דא"כ פשיטא שיהיה חייב אפילו בתכיפה א'.

(נשמת אדם כח, ב)

מכוח זה אמר הנשמת אדם שיש לפרש את הרמב"ם כשיטת רש"י. אבל לדברינו הדבר מבואר, מפני שהוא שלב בתפירה כמו מגיס וסוחט. למעשה, דבר זה מפורש בדברי תלמידו של הרמב"ם, רבנו פרחיה ב"ר ניסים⁶:

המותח חוט של תפירה. פירוש כשם שהמגיס בקדירה של תבשיל בשבת חייב משום מבשל שההגסה מצרכי בישול היא, (הם) הכי נמי מתיחת החוט מצרכי התפירה וחייב משום תופר.

(רבנו פרחיה עה, א)

את קושייתו החזקה של הנשמת אדם ניתן לתרץ שכאשר אנו באים לחייבו מדין תופר, אם התפירה אינה מתקיימת הרי שאין כאן תפירה. אבל, במתיחת החוט אנו מחייבים משום צרכי התפירה, משום שהוא שלב מוקדם אבל הכרחי לתפירה.

כך נראה גם מדברי הרמב"ם לגבי עשיית "עין הצבע":

העושה עין הצבע הרי זה תולדת צובע וחייב, כיצד כגון שנתן קלקנתוס לתוך מי עפצא שנעשה הכל שחור, או שנתן אסטיס לתוך מי כרכום שנעשה הכל ירוק וכן כל כיוצא בזה, וכמה שיעורו כדי לצבוע בו חוט שארכו ארבעה טפחים.

(רמב"ם שבת ט, יד)

והשיג הראב"ד שם: "ואני לא הייתי סבור שיתחייב משום צובע עד שיצבע דבר שנגמרה בו מלאכת הצבע אבל צביעת מים שאינה לצורך עצמן לא". לדברינו דברי הרמב"ם מבוארים, שהכנת תמצית מי צבע היא שלב הכרחי בצביעה והיא מצרכי הצביעה כמו שמתחת החוט היא מצרכי התפירה. על כן שיעור הצביעה לא נמדד בכמות המים, אלא באורך החוט – שיעור מי צבע כדי לצבוע חוט שאורכו ארבעה טפחים.

נראה שכך יש להסביר גם את דברי הרמב"ם בנוגע לשריית חיטים. כתב הרמב"ם:

⁶ עיין גם באור שמח (ט, יא) שרמז לכך.

וכן השורה חיטין ושעורין וכיוצא בהן במים הרי זה תולדת זורע וחייב.

(רמב"ם שבת ח, ב)

תמהו המפרשים על דברי הרמב"ם – מה המלאכה בשריית חיטים? הרדב"ז (ה, רמח) הסביר שהחייב הוא מפני שיש כאן הכנה לזריעה, ויש חיוב מצד עצם ההכנה. לאור זאת, כתב שגם אם ישיר לצורך טחינה יהיה חיוב של טוחן. כתב על כך בשבט הלוי:

והוא חי' גדול מאד ופשיטא דכל הפוסקים לית להו כן [...] איברא ראיתי בבית יוסף סי' ש"מ דס"ל לדעת הרמב"ם דמותח חוט של תפירה [...] איברא צ"ע רב אם יסבור רבינו ב"י כן גם בשאר מלאכות.

(שבט הלוי חלק ז צד, ה)

ולדברינו הדברים מבוארים ופשוטים. אולם יש להעיר שבתשובה של הרמב"ם עצמו (תס"ד) משמע שלא כדברי הרדב"ז, אלא שהשורה חיטים במים חייב משום שהזרעים מתחילים לצמוח, ולא מחמת הכנתם לזריעה, וצריך עיון.

ואפשר אולי שמעין זה גם ברמב"ם לגבי עשיית מי מלח הרבה: "מערב אדם מים ומלח [...] והוא שיעשה מעט אבל הרבה אסור מפני שנראה כעושה מלאכה ממלאכת התבשיל". ולא פירש כשאר המפרשים שהוא מדין מעבד, אלא מבשל מפני שהוא שלב בהכנת הבישול. אמנם, כאן מדובר על איסור מדרבנן בלבד.⁷

וראיה גדולה יש לי להביא לשיטה זו. בגמרא (קב, ב) מובאת מחלוקת רב ושמואל האם מסתת חייב משום בונה או משום מכה בפטיש. הרמב"ם פסק כשמואל, שהחייב הוא של מכה בפטיש. לכאורה דברי רב קשים מאוד, וכי איזה בנין יש במי שסיתת אבן? מה בנה?⁸ לדברינו רב הבין שסיתות הוא שלב חיוני במלאכת הבניין. אמנם הרמב"ם לא פסק כמותו במקרה זה, אבל העקרון האמור נמצא בדברי רב.

בזה מתבארים רמב"ם ותוספתא שרבים התקשו בהם:

אחד נתן את האור ואחד נתן את העצים ואחד נתן את הקדרה ואחד נתן את המים ואחד נתן את הבשר ואחד נתן את התבלין ובא אחר והגיס כולם חייבים משום מבשל, שכל העושה דבר מצרכי בישול הרי זה מבשל, אבל אם שפת אחד את הקדרה תחילה ובא אחר ונתן את המים ובא אחר ונתן את הבשר ובא אחר ונתן

⁷ יש להעיר שנחלקו האחרונים האם יש איסור כאשר אין כוונתו לתת לתוך התבשיל – בתוספת שבת הקל, באליה רבה החמיר (הובאו דבריהם במשנה ברורה שכא, ט). ייתכן שמחלוקת זאת תהיה נכונה לגבי כל שיטת הרמב"ם האמורה כאן.

⁸ ייתכן שהרמב"ן יאמר גם בזה שהוא מדין בניין כלי, אבל אין זה מוכרח בדבריו, ואכמ"ל.

שיטת הרמב"ם במלאכות שבת בתהליך

את התבלין ובא אחר ונתן את האור ובא אחר ונתן עצים על האור ובא אחר והגיס, שנים האחרונים בלבד חייבין משום מבשל.

(רמב"ם שבת ט, ד)

כך היא גם לשון התוספתא. עמדו המפרשים על היחס בין הרישא לסיפא – למה ברישא כולם חייבים, ואילו בסיפא רק השניים האחרונים? ביארו המהרלב"ח (כא) ומהר"י קורקוס שברישא עשו כולם בבת אחת ואולי אף מספיק שעשו בשותפות ובכוונה אחת. אבל בסיפא באו בזה אחר זה ללא כוונה יחד. דבר זה מתבסס על שינוי לשון של הרמב"ם, שברישא הלשון היא "אחד נתן", ואילו בסיפא הלשון היא "ובא אחר". אולם, עדיין יש להבין – למה באמת ברישא כולם חייבים? הרמב"ם אומר גם שחייב משום מבשל, איזה פעולת בישול יש כאן? אלא, שלכן הרמב"ם כתב כאן "מצרכי בישול", שכן החיוב הוא על כל שלב בתהליך.

לפי רעיון זה אפשר גם להבין גמרא קשה בפרק הבונה (קג, א): "רבן שמעון בן גמליאל אומר המכה בקורנס על הסדן כו'. מאי קעביד? - רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: מפני שמאמן את ידו. קשו בה בני רחבה: אלא מעתה, חזא אומנתא בשבתא וגמר, הכי נמי דמיחייב?" ולכאורה תמוה מה סברו רבה ורב יוסף? ולדברינו הם סברו שאימון ידו הוא חלק מתהליך ההכאה בפטיש שכן עושים הצורפים להשיג רגישות במכת היד שלא יתבקע הטס.